

УДК (UDC) [94 (474) : 341.485 (=411.16)] «1941/1944»
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.4\(44\).680](https://doi.org/10.33782/eminak2023.4(44).680)

SURVIVAL STRATEGIES OF JEWS IN BALTIC GHETTOS: SOCIO-ECONOMIC FACTOR (1941-1944)

Maryna Mykhailiuk

Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences
of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

e-mail: m.mykhayluk77@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8357-4744>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to highlight and analyze the ego-documents of Latvian and Lithuanian Jews about their stay in the Baltic city ghettos. The article does not cover the issue of the survival of Jews deported from the Reich, the organization of the Resistance movement (as one of the methods of survival), the help of the non-Jewish population, as they are separate topics of research.

The scientific novelty lies in the opportunity to show the living conditions of survival of Jews in the urban ghettos of Riga, Daugavpils, Vilnius, Kaunas with a wide involvement of the source base (diary records, memories).

Conclusions. Analyzing the life of Lithuanian and Latvian Jews in large urban ghettos, one can come to the following conclusions: the survival of Jews directly depended on their position, professional specialization, financial situation, living conditions, availability of work, health, and necessary connections. For the vast majority of Jews, life in the ghetto was not full of bright colors, but had a gray, mundane appearance. Only wealthy Jews who had some savings felt more or less secure compared to others. Most of the Jews were starving and begging for alms, mostly young children. The most difficult situation was observed in those families that did not have able-bodied relatives and barely survived at the expense of their own economy or barter trade. Those who had to hide in ghetto shelters for months felt much worse.

Living conditions in urban ghettos cannot be called luxurious, since during the occupation people lived in cramped conditions, but with the benefits of civilization. The heating depended on the condition of the house, but mostly had a stove character. One of the conditions for survival in the ghetto was the availability of medical care and the ability to purchase medicine, as well as not breaking the established rules. The least chance of survival in the ghetto was given to the old, infirm, sick, disabled, mothers with small children, as they were recognized as unfit for work and were the first to be put on the 'shooting' lists. As well as families of refugees who were also doomed to extermination.

Keywords: Baltic States, Lithuania, Latvia, Holocaust, ghetto, camps-ghetto, Jewish survival

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ЄВРЕЇВ У ПРИБАЛТІЙСЬКИХ ГЕТТО: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ФАКТОР (1941-1944)

Марина Михайлюк

Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН
України (Київ, Україна)

e-mail: m.mykhayluk77@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8357-4744>

АНОТАЦІЯ

Мета статті – висвітлення та аналіз еґо-документів латвійських і литовських євреїв про своє перебування у прибалтійських міських гетто. Стаття не охоплює питання виживання депортованих євреїв з Рейху, організацію руху Опору (як один з методів виживання), допомогу неєврейського населення, оскільки вони є окремими темами дослідження.

Наукова новизна полягає у можливості показати побутові умови виживання євреїв у міських гетто Риги, Даугавпілса, Вільнюса, Каунаса з широким залученням джерельної бази (щоденникових записів, спогадів).

Висновки. Аналізуючи життя литовських і латиських євреїв у великих міських гетто можна дійти наступних висновків: виживання євреїв напряду залежало від посади, фахової спеціалізації, матеріального становища, побутових умов, наявності роботи, здоров'я, потрібних зв'язків. Для переважної більшості євреїв життя в гетто не було усіяно яскравими барвами, а мало сірий, буденний вигляд. Лише заможні євреї, які мали певні заощадження, порівняно з іншими почувалися більш-менш впевнено. Більшість євреїв голодували та просили милостиню, переважно малолітні діти. Найбільш складна ситуація спостерігалася у тих родин, які не мали працездатних рідних і ледве виживали за рахунок власного господарства чи обмінної торгівлі. Значно гірше почували себе ті, хто мусив місяцями переховуватися у сховищах гетто.

Побутові умови в міських гетто не можна назвати розкішними, оскільки люди протягом окупації жили в тісноті, але за наявності благ цивілізації. Опалення залежало від стану будинку, але переважно мало пічний характер. Однією з умов виживання в гетто стала наявність медичного обслуговування та можливість придбати ліки, а також непорушення встановлених правил. Найменший шанс вижити в гетто мали старі, немічні, хворі, інваліди, матері з малими дітьми, оскільки були визнані непрацездатними та першими потрапляли у «розстрільні» списки. А також родини втікачів, які теж були приречені на винищення.

Ключові слова: Прибалтика, Литва, Латвія, Голокост, гетто, табори-гетто, виживання євреїв

Вступ

Перебування євреїв в гетто Литви та Латвії досить повно вивчене західними дослідниками, але окремі аспекти, особливо в українській історіографії, вивчені недостатньо. Українські спеціалісти з питань Голокосту більше уваги приділяють подіям в Україні, ніж становищу євреїв у сусідніх країнах. Вивчається доля євреїв у гетто Львова, Рівного, Мізоча, Бару, Кам'янець-Подільського, Донецька й інших міст і містечок України. Проте життя і побут прибалтійських євреїв може слугувати основою для порівняльного контексту, наприклад, зі стратегіями виживання євреїв в гетто дистрикту «Галичина», рейхскомісаріату «Україна», німецької військової зони окупації.

Доля прибалтійських євреїв виявилася не менш трагічною за їх українських сусідів. Першими жертвами стали естонські євреї повністю винищені до кінця 1941 р. Значна частина латвійських і литовських євреїв була ліквідована до осені 1942 р., щоб звільнити місце для прийому депортованих євреїв з Рейху; інша частина протягом окупації намагалася вижити у залишених гетто, таборах-гетто, трудових таборах і концтаборах Латвії та Естонії, дочекалися звільнення.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Про долю естонських євреїв детально відомо з видання «Під грифом «юденфрай»¹. Становище литовських євреїв під час нацистської окупації відображене у публікаціях іноземних дослідників², одного з провідних литовських вчених А. Бубниса³, а також у колективній монографії литовського публіциста Р. Ванагайте та ізраїльського історика Е. Зуроффа⁴, що наробила великого галасу у Литві. На їх видання відреагував український фахівець з питань міжетнічних відносин часів Другої світової війни Ю. Радченко, опублікувавши відповідну рецензію⁵, низка литовських істориків⁶. Голокост у Латвії описано в працях, переважно, російських і латвійських дослідників⁷.

¹ Кац Й. Под грифом «Judenfrei»: Холокост на территории оккупированной нацистами Эстонии (1941-1944). Таллинн: Еврейская община Эстонии, 2009. 34 с.

² Porat D. The Jewish Councils of the Main Ghettos of Lithuania: a Comparison. *Modern Judaism*. 1993. № 2 (13). P. 149-163; Porat D. The Vilna ghetto diaries [Holocaust Chronicles; Individualizing the Holocaust through Diaries and Other Contemporaneous Personal Accounts; Ed.: Robert Moses Shapiro]. Hoboken, NJ: Ktav, 1999. P. 157-169; Levin D. How the Jewish Police in the Kovno Ghetto Saw Itself. *Yad Vashem Studies*. 2001. № 29. P. 183-240; Harshav B. Introduction: Herman's Kruk's Holocaust Writing. *Herman Kruk. The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicle from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939-1944*. New Haven: Yale University Press, 2002; Cohen R., Issroff S. The Holocaust in Lithuania 1941-1945. Gefen Publishing House, 2002; Cohen N. The Last Days of the Vilna Ghetto – Pages from a Diary. *Yad Vashem Studies*. 2003. № 31. P. 15-59; Dieckmann Ch. Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941-1944, 2 Bände. Wallstein, Göttingen, 2011. 1605 s.; Kassow S. Inside the Kovno Ghetto. *The Clandestine History of the Kovno Jewish Ghetto Police*. Bloomington: Indiana University Press, 2014. P. 1-62.

³ Bubnys A. The Massacre of Vilnius Jews and the Vilnius Ghetto (1941-1944). *Genocidas ir Rezistencija*. 2003. № 2 (14). P. 7-43; Bubnys A. The Kaunas Ghetto (1941-1944). *Genocidas ir Rezistencija*. 2004. № 2 (16). P. 8-40; Bubnys A. The Jewish Police in the Kaunas and Vilnius Ghettos (1941-1944). *Genocidas ir Rezistencija*. 2005. № 1 (17). P. 66-85; Bubnys A. The Holocaust in Lithuania between 1941 and 1944. Vilnius, 2005. 51 p.; Bubnys A. *Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 metais*. Vilnius: Margi Raštai, 2021. 616 p.

⁴ Ванагайте Р., Зурофф Э. Свои. Путешествие с врагом [пер. с лит.]. Москва: Corpus, АСТ, 2018. 416 с.

⁵ Радченко Ю. Некомпетентная публицистика и дискуссии о причастности к Холокосту в Литве (рассуждения о книге Руты Ванагайте и Эфраима Зуроффа «Свои. Путешествие с врагом»). *Ab Imperio*. 2018. № 4. P. 281-320. DOI: 10.1353/imp.2018.0100

⁶ Никжентайтис А. Каждый, кто хочет разрушать миф, должен быть хорошо подготовлен и иметь хорошую аргументацию (о культуре памяти и книге Руты Ванагайте «Наши»). *Historians.in.ua*. 2017. 1 декабря. URL: <https://bit.ly/2BH4YeD>; Ченайтене Р. «Скандал поднял новую волну войн памяти» (О книге Руты Ванагайте «Наши» и реакции литовского общества). URL: <https://bit.ly/3THTnET>

⁷ Ezergailis A. The Holocaust in Latvia, 1941-1944: A Missing Center. Riga: Historical Institute of Latvia, 1996. 465 p.; Barkahan M. Extermination of the Jews in Latvia 1941-1945: series of lectures. Riga: Society «Shamir», 2008. 319 p.; Jews of Latvia in the World War II / Grigory Smirin, Olga Aleksejeva, Joseph Rochko; ed. Menachem Barkahan. Riga: Society «Shamir», 2011; Makarova E., Makarov S. 3000 Fates. The Deportation of Jews from the Terezin Ghetto to Riga, 1942. Riga: Society «Shamir», 2014. 240 p.; Materials on the History of the Jews in Latvia / Ed. Menachem Barkahan, Tatiana Aleksejeva, Rita Bogdanova. Riga: Society «Shamir», 2022. 393 с.

Джерельна база статті заснована на щоденникових записах і спогадах прибалтійських євреїв. Опублікованих мемуарів про виживання естонських євреїв автором не знайдено. Натомість про долю литовських євреїв відомо з багаточисленних джерел про Каунаське (Ковненське⁸) та Вільнюське (Віленське⁹) гетто¹⁰. Так, в'язень Вільнюського гетто Григорій (Гірш) Шур записи робив у 39 зошитах, які переховував у різних місцях гетто. Мріяв написати книжку. Записи зберегла литовка Она (Анна) Шимайте, його довоєнна знайома (соціал-демократка). Жінка таємно проникала в гетто, забирала рукописи та переховувала їх під підлогою у бібліотеці Вільнюського університету, де працювала¹¹. Мешканка Каунаського гетто Тамара Лазерсон-Ростовська вела щоденник з липня 1941 р. до кінця 1946 р. Писала мовою їдиш і литовською. Хоча не всі записи уціліли, але частина рукопису збереглася завдяки кмітливості рідного брата Віктора, який свій і щоденник сестри закопав у жерстяній банці під вікном будинку в гетто. Коли частини Червоної армії підійшли до Каунасу, гетто було спалене, і знайти місце заритих паперів виявилось досить складною справою, адже будинку не лишилося. Проте Віктору все ж вдалося знайти коробку, яка пролежала у землі півроку. Щоденник Тамари вперше побачив світ на івриті в Ізраїлі у 1975 р., а в 1997 р. вийшов литовською мовою¹².

Перебування у латвійських гетто детально описано самими латиськими євреями, такими, як Макс Кауфман¹³, Ісаак Клейман¹⁴, Фріда Міхельсон¹⁵, Елла Медальє¹⁶, Меїр Левенштейн¹⁷, Ельмар Рівовш¹⁸, Семен Шпунгін¹⁹. Наприклад, в'язень Ризького гетто Меїр Левенштейн вів щоденник, який теж закопав у жерстяній банці, але на подвір'ї свого останнього місця роботи в Ризі (склади німецької автомаєстерні), а після війни записи оформив у 35 зошитів або 90 машинописних сторінок. Його спогади про пережите вперше вийшли на івриті у 1975 р. Англomовне видання побачило світ у 1983 р. У 1987 р. мемуари видали російською мовою²⁰. Американський єврей латиського походження Давид

⁸ До 1917 р. м. Каунас мав назву м. Ковно.

⁹ До 1939 р. м. Вільнюс мав назву м. Вільно.

¹⁰ *Mishell W. Kaddish for Kovno: Life and Death in a Lithuanian Ghetto, 1941-1945.* Chicago Review Press, 1988. 398 p.; *Tory A. Surviving the Holocaust: the Kovno Ghetto Diary.* Harvard University Press, 1991. 578 p.; *Kruk H. The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939-1944 / Ed. Benjamin Harshav.* Yale University Press, 2002. 786 p.; *Хольцман Х.* «Этот ребенок должен жить...»: Записки Хелене Хольцман 1941-1944. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. 269 с.

¹¹ Знакомство полвека спустя. Из записок Григория Шура. Израиль: Изд-во «Морья», 1993. 56 с.; *Шур Г.* Евреи в Вильно: хроника, 1941-1944 гг. Санкт-Петербург: Образование-Культура, 2000. 224 с.

¹² Записки из Каунаского гетто (Катастрофа сквозь призму детских дневников). Дневники. Очерки. Стихи / сост. Т. Лазерсон-Ростовская, П. Полян. Москва: Время, 2011. 302 с.

¹³ *Kaufmann M.* The Destruction of the Jews of Latvia. Riga: Society «Shamir», 2012. 504 p.

¹⁴ Две судьбы в Великой Отечественной войне / сост., авт. пред. В. Вихнович. Санкт-Петербург: Гуманитарная Академия, 2006. 255 с.

¹⁵ *Михельсон Ф.* Я пережила Румбулу. Изд. 3-е. Москва-Рига: Полимед, 2011. 176 с.

¹⁶ *Медалье Э.* Право на жизнь. Изд. 2-е. Москва-Рига: Полимед, 2012. 269 с.

¹⁷ *Левенштейн М.* У края бездны. Воспоминания узника Рижского гетто и фашистских концлагерей / под ред. П. Поляна. Москва: Гамма-Пресс, 2012. 200 с.

¹⁸ *Ривовш Э.* Рижское гетто (Личные воспоминания). URL: <https://bit.ly/47jqVwz>

¹⁹ *Шпунгин С.* Долгий путь к свободе. URL: <https://lechaim.ru/ARHIV/138/shulgin.htm>

²⁰ *Левенштейн М.* Воспоминания узника Рижского гетто и фашистских концлагерей. URL: <https://nitsolim.org/R/OrgR/Articles/Memo/Levenshtein.html>

Зільберман за багато років зібрав та упорядкував збірник спогадів своїх співвітчизників під назвою «І ти це бачив»²¹.

Дискусія

Термін «гетто» – італійського походження і став широко застосовуватися з початку XVI ст. В Європі єврейські квартали виникли значно пізніше за стародавній Близький Схід, проте саме європейські гетто були взяті нацистським режимом за зразок створення «новітніх» гетто на анексованих та окупованих територіях, у тому числі в Прибалтиці.

На відміну від Литви та Латвії, які під час нацистської окупації були виспані гетто, в Естонії гетто не створювалися, оскільки переважна більшість місцевих євреїв, які лишилися в окупації, до кінця 1941 р. були знищені на місці (1,5-2 тис. осіб)²² (за німецькими документами близько 1 тис. євреїв), лише кілька сотень депортовані на територію Росії. Країна з найменшою кількістю прибалтійських євреїв стала першою в Європі, де було здійснено «остаточне вирішення єврейського питання» і територія проголошена «юденфрай» (протокол Ванзейської конференції). Після ліквідації місцевого єврейства в Естонії виникли трудові табори, куди звозили литовських і латвійських євреїв, а також депортованих з Рейху.

Напередодні окупації в Литві проживало 168 тис. євреїв²³. До війни у Вільнюсі (Вільно) мешкало 76 тис. осіб, а після війни в живих лишилося лише 600 осіб; у Каунасі – 36 тис. осіб, з яких у місті вижило 265 осіб. У Латвії до німецького вторгнення мешкало 91,5 тис. євреїв²⁴, більшість з яких в Ризі, Даугавпілсі²⁵, Лієпаї (нім. Лібау). Займалися, переважно, ремеслами і торгівлею. До кінця війни у Даугавпілсі, де напередодні залишалось 8-9 тис. осіб, вижило близько 100 євреїв²⁶; у Лієпаї – з 6,7 тис. осіб до травня 1945 р. живими лишалось 25 євреїв²⁷. Загалом з довоєнної латвійської общини вижило близько 14 тис. осіб²⁸.

З нацистською окупацією прибалтійські євреї отримали низку суттєвих обмежень. Як і євреям у Рейху, їм заборонялося користуватися тротуарами, громадськими місцями (парками, лазнями, кафе, театрами тощо), суспільним транспортом, стояти в чергах до крамниць з неєврейським населенням, читати пресу, палити, здійснювати ритуальний забій тварин, в результаті чого стало неможливим отримувати кошерну продукцію. Щоб максимально обмежити контакти з місцевим населенням для євреїв вводилися спецгодини, під час яких вони могли робити закупки продуктів харчування. У Вільнюсі отоварюватися у продуктових магазинах мали право з 16 до 18 год. вечора, тобто наприкінці дня, коли товар вже був розібраний іншими покупцями. Ризьким євреям були відведені

²¹ Зильберман Д. И ты это видел [пер. с англ.]. Москва-Рига: Полимед, 2012. 320 с.

²² How many Jews were murdered in each country? URL: <https://www.yadvashem.org/holocaust/faqs.html>

²³ Ibidem. Також відомі інші цифри – від 150 до 220-225 тис. євреїв, в середньому 203-207 тис. осіб.

²⁴ Ibidem.

²⁵ До 1920 р. м. Двінськ.

²⁶ Вессель Л. Холокост в Даугавпилсе: 80 лет назад в городе было создано гетто. URL: <https://bit.ly/3RJuaY2>

²⁷ Меллер Л. Декабрь. Дни траура еврейской общины Лиепая. URL: <https://bit.ly/3TOBJj2>

²⁸ Музей «Евреи в Латвии». История латвийских евреев. URL: <https://www.ebrejumuzejs.lv/ru/istoriya/istoriya-latvijskih-evreev>

спеціальні магазини, переважно в єврейському кварталі.

Євреям, як і решті населення, належало здати радіоприймачі, друкарські машинки. Їм заборонялося мати телефони й особистий транспорт (автівки, велосипеди, мотоцикли, підводи). Усіх євреїв зареєстрували та зобов'язали почепити на одяг ідентифікаційні позначки у вигляді зірок Давида. Це була звичайна практика виділення євреїв з натовпу, досить поширена в країнах Західної та Центральної Європи. Після цього громадян єврейського походження звільнили з попередніх місць роботи, заборонивши працювати поруч з неєвреями, тим самим лишивши без засобів до існування та перетворивши на безробітних. Проте швидко знайшли їм застосування – у подальшому використовуючи на громадських роботах. Працездатних чоловіків і жінок (переважно молодь) «єврейські біржі праці» стали залучати до робіт на окупаційну владу (в німецьких військових установах, на міських ремонтно-будівельних роботах, прибиранні сміття, чистки вбиралень тощо). Біржі праці повинні були забезпечувати робітників обідами, але не зарплатнею. Від примусових робіт можна було відкупитися (дати хабар у вигляді золотих прикрас, годинників тощо), як наприклад у Ризі. Чим і скористалися заможні верстви населення, а єврейські чиновники «нагріли руки». Жінки з малолітніми дітьми та люди похилого віку від фізичних робіт звільнялися.

Для євреїв вводилася спеціальна комендантська година. У різних містах вона, в середньому, коливалася з 20 год. вечора до 5 год. ранку. В цей час євреям заборонялося виходити на вулицю, ходити в гості або приймати гостей. Антисемітські настрої посилювалися. «Коли я опинився поза законом, усі колишні друзі дитинства – арійці, усі друзі по роботі зникли»²⁹, – згадував в'язень Ризького гетто Ельмар Рівовш.

Дехто з місцевого населення почав використовувати ситуацію з метою особистої наживи: одні придивлялися, що можна взяти у євреїв у разі виселення їх до гетто; інші почали безцеремонно грабувати помешкання, вилучати гроші, дорогоцінності, необхідні речі, займатися вимаганням і доносами, в тому числі місцева поліція.

За деякий час прибалтійських євреїв зігнали в гетто, а потім приєднали до них депортованих євреїв з Рейху. У Литві та Латвії виникли великі міські стаціонарні гетто, куди після перших акцій знищення зібрали все єврейське населення, в тому числі з передмість, сусідніх населених пунктів, біженців, змішані родини.

Під час створення гетто неєврейське населення примусово виселялося і мусило зайняти покинуті єврейські помешкання або знайти житло в «арійській» частині міста самостійно. Іноді їм допомагав місцевий муніципалітет, координував переселення, надавав квартирні ордери. Звісно, не всі переселенці були в захваті від переїзду, оскільки на території запланованих гетто мали обжиті квартири, власні будинки з городами та садами. Проте вибору не мали і мусили покинути межі гетто.

У містах під гетто відводилася територія з компактним проживанням єврейської бідноти, колишні райони середньовічних гетто, міські фортеці. Райони-нетрі мали дерев'яні одно-двоповерхові будиночки з пічним опаленням, де не завжди був водопровід і каналізація. У деяких гетто спостерігалася наявність

²⁹ Ривовш Э. Рижское гетто (Личные воспоминания)...

стаціонарного центрального опалення, переважно у кам'яних багатоквартирних будинках. Проте через нестачу на міських котельнях дров і вугілля мешканці таких будинків мерзли значно частіше за тих, хто мав пічне опалення.

Переселення литовських євреїв у великі гетто розпочалося влітку-восени 1941 р. Людям дозволили взяти із собою лише ручну поклажу, а великі та добротні речі лишити вдома. Якщо ризьким євреям надали можливість забрати всі необхідні речі, у тому числі меблі, то даугавпілським – ні.

Прибалтійські великі міські гетто були створені за варшавським зразком, тобто склалися з двох частин: «великого» і «малого» гетто. У Вільнюсі виникло два гетто, де тримали 38 тис. осіб. До весни 1942 р. у «великому» гетто залишалося 15,2 тис. осіб, а «мале» ліквідували ще в жовтні 1941 р. Каунаське гетто, в яке з 15 серпня 1941 р. зігнали 28 тис. осіб, теж складалося з двох частин: «великого» і «малого», які поєднувалися пішохідним містком, так само, як гетто у Варшаві та Лодзі. «Мале гетто» ліквідували протягом двох «акцій» – 26 серпня і 4 жовтня 1941 р.

До червня 1942 р. у Литві великі міські гетто стали повністю «закритими», у той час як у провінційних містечках ще функціонували «відкриті» гетто, в яких люди мали право виходити за межі єврейської дільниці у своїх справах, здебільшого, отоварюватися на місцевих ринках. Проте вже до кінця 1942 р. всі малі гетто (наприклад, прикордонні Відзи, Дрисвяти (нині територія Білорусії)) були ліквідовані. Працездатних осіб переселяли у більш крупні гетто, наприклад у Швенчюніс, а решту (жінок з малими дітьми, старих) розстрілювали. З ліквідованих гетто молодь тікала у Вільнюське гетто, але їх повертали назад у Швенчюніс.

У Латвії великі міські гетто стали виникати раніше за литовські, з кінця липня 1941 р. Так, наприкінці липня організували Даугавпілське гетто, куди згодом зігнали 15-20 тис. осіб з міста та всієї Латгалії, в тому числі литовських біженців. Знаходилося на лівому березі р. Даугава (передмостове укріплення міської фортеці), а згодом у цитаделі («мале гетто» на правому березі)³⁰. До кінця жовтня 1941 р. окупаційна влада створила Ризьке гетто для 30 тис. євреїв, з яких діти до 14 років становили близько 6 тис. осіб. Гетто знаходилося неподалік Бікернієкського лісу, тобто не лише в межах колишнього середньовічного гетто, але й було організоване явно з практичною метою – для транспортування людей у найближчі місця розстрілу.

З приводу створення Ризького гетто свої спогади лишив Ельмар Рівовш. «На Московському форштадті починають огороджувати кілька кварталів – будують гетто, – писав він. – Перед нами ожило середньовіччя. ...Єврейська рада повинна піклуватися ...про розміщення євреїв. У членів юденрату, який працював у будинку школи, на рукаві блакитна пов'язка із зіркою, на грудях і спині теж по зірці. ...Паркан довкола гетто будують завзято, місцями вже натягують колючий дріт. Євреям дозволили із собою взяти частину меблів, різний крам»³¹.

Деякі латвійські провінційні гетто створювалися тимчасово, переважно, влітку 1941 р., на 1,5-2 місяці. Під гетто відводилися «лісові табори», покинуті військові полігони. Звідти євреїв, здебільшого молодь, яка могла чинити спротив, під приводом вивезення на примусові роботи відправляли на розстріл. Потім

³⁰ Вессель Л. Холокост в Даугавпилсе...

³¹ Ривовш Э. Рижское гетто (Личные воспоминания)...

відокремлювали спеціалістів з родинами і згодом переселяли їх у міські стаціонарні гетто. Речі вбитих передавалися німецьким і місцевим адміністративним чи соціальним установам.

На кінець 1941 р. у Литві продовжували функціонувати 4 великі гетто: у Каунасі, Вільнюсі, Шауляї, Швенчюнісі. До кінця осені 1942 р. були ліквідовані всі невеличкі провінційні гетто, наприклад, у Кемелішках (нині територія Білорусі). До кінця 1942 р. євреї знаходилися у Вільнюському та Каунаському гетто, Паневежисі, Швенчюнісі, Ошмянах (нині територія Білорусі). Протягом окупації латиські євреї постійно перебували лише у трьох великих гетто (Риги, Даугавпілса, Лієпаї).

За переселення євреїв у великі міські гетто відповідали новостворені Єврейські ради (юдєнрати). Вони ж через свої житлові відділи займалися розселенням євреїв по гетто, видачею ордерів на житлову площу, допомагали підшукати помешкання, якщо родини самостійно його не знаходили. Перші переселенці ще мали вибір квартир. Зможні євреї навіть купували квартири у гетто, чим неєврейські господарі швидко скористалися та підвищили ціну в кілька разів. З'явилися й євреї-реєлтори – посередники між продавцями та покупцями, які прагнули отримати свою частку від неочікуваного ажіотажу. У Ризі, наприклад, брали від 1 тис. до 3 тис. руб. комісійних. Єврейська біднота, що мешкала на території майбутнього гетто теж скористалася ситуацією, щоб дорожче здати в оренду свої кімнати або нежитлові приміщення.

Ті, хто не квапився з переселенням в гетто, мусили займати нежитлові технічні приміщення (сирі, темні льохи, підвали, коридори, склади, сараї, горища, приміщення навчальних чи релігійних установ), мешкати під відкритим небом або підселятися у квартири до інших співмешканців, утворюючи своєрідні «комуналки», в яких у кожній кімнаті, кухні, коридорі мешкало по кілька родин. На кожного мешканця прибалтійських гетто відводилося від 1-1,5 до 4 кв. м. житлової площі. Тому тіснота була відчутною. Найменшу кількість житлової площі мали переповнені великі міські гетто, найбільшу – маленькі провінційні гетто.

Для переселення в гетто євреї мусили винаймати «арійські» підводи, що було категорично заборонено. Однак обидві сторони були зацікавлені: неєвреї – у заробітку, а євреї – у транспортній допомозі. Місцева поліція на це «закривала очі». Після переселення, єврейські квартири опломбовувалися і доступ до них заборонявся. Хоча це не заважало сусідам їх пограбувати.

За спогадами колишнього в'язня Вільнюського гетто, редактора Григорія Шура, його квартира в гетто складалася з кімнати з вікном і кухні без вікна. В ній мешкало 24 особи з рідні. «У самому гетто в кімнатах живуть по 20-30 осіб, – писав він. – ...Не перестаєш дивуватися тому, що в таких умовах люди взагалі зберігають прагнення до життя»³². Подібні спогади мала мешканка Каунаського гетто Тамара Лазерсон-Ростовська. «Переселились туди на підводах, – згадувала вона. – Моя родина була змушена фіктивно обміняти наш кам'яний будинок на 4-х кімнатний дерев'яний дім. Спочатку у розпорядженні родини був весь будинок цілком, але поступово нас стали ущільняти, і врешті залишили нам одну кімнатку з кухнею»³³.

Художниця Естер Лур'є з Каунаського гетто згадувала, як люди розмістилися на

³² Шур Г. Евреи в Вильно: хроника, 1941-1944 гг. Санкт-Петербург: Образование-Культура, 2000. С. 9, 117.

³³ Записки из Каунаского гетто... С. 9.

території ремісничого училища. Мешкали у великому дворі, під відкритим небом, готували їжу на камінцях. Зі старих меблів робили собі щось на зразок житла³⁴. Станом на кінець вересня 1942 р. кожному мешканцю Каунаського гетто відводилося 2,4 м житлової площі³⁵.

«Жінок з дітьми відразу відокремили від чоловіків, – писав в'язень Даугавпільського гетто Семен Шпунгін. – ...Ми потрапили в палату № 24 з глибокою нішею без дверей. ...Тіснота була неймовірною. Спали, притулившись один до одного на дерев'яному настилі. Звідусіль чули тріск: мешканці палати давили вошей. ...Через нестачу місця сотні родин розмістилися зі своїм скарбом на схилі валу під відкритим небом»³⁶. Жажлива скупченість сприяла зростанню епідемічних захворювань і великій смертності серед євреїв. Проте не заважала кохати та кохатися на очах у сусідів.

Після переселення євреїв у гетто найбільш спритні місцеві мешканці (поляки, литовці, латиші) пограбували їхні квартири, а деякі захопили силоміць. Переважно, це були сусіди, керівники будинків (кербуди) та двірники. Кербуди мусили у залишених єврейських квартирах детально описати все майно (меблі, одяг, посуд, різний крам) і прозвітувати про це окупаційній адміністрації. Надалі німці самі вирішували, що робити з цим майном: найкраще забирали собі, решту передавали міським управам, які розпоряджалися ним на власний розсуд або виконували запити від різних соціальних установ, а також поліції. Неєврейське населення зобов'язувалося реєструвати взяте у євреїв майно, але цього не робило, навіть під загрозою смертної кари.

Після закриття гетто зв'язок із зовнішнім світом припинявся. Вхід неєвреям у гетто був заборонений, а вихід євреїв лише завдяки спецперепусткам. Великі прибалтійські гетто були обнесені дерев'яним парканом або парканом з колючого дроту у кілька рядів, лише Даугавпільське гетто знаходилося у фортеці. Зовнішню охорону несла литовська та латиська поліція (спочатку націоналісти, а згодом шуцманшафт) з есесівськими патрулями. За внутрішній порядок у гетто відповідала єврейська поліція, що підпорядковувалася юденрату та німецькому коменданту гетто.

Юденрати відповідали не лише за переселення євреїв та їхнє розміщення у гетто, але й за санітарно-епідеміологічний стан, забезпечення магазинів продуктами харчування і необхідним крамом, виплату соціальної допомоги малозабезпеченим родинам, вирішували питання про їх звільнення від платні за квартиру, оплату лікування чи ліків; відповідали за культурно-мистецьке життя, поставку робочої сили на вимогу окупаційної адміністрації, збір контрибуцій, збір євреїв для вивозу на розстріл або переведення в концтабори. У великих міських гетто юденрати організували роботу лікарень, аптек, амбулаторій, лазень, будинків для сиріт та інвалідів, їдалень для малозабезпечених осіб, базарів, театрів, технічних шкіл, спортивних майданчиків, робітничих майстерень тощо.

У Ризькому гетто з 1941 р. при юденраті функціонував технічний, будівельний, санітарний, житловий та інші відділи. У Даугавпільському гетто єврейська рада організувала поліцію, лікарню, дитячий садочок. Проте це не завадило їй

³⁴ Полак-Розенберг М. Тропою памяти: учебное пособие по преподаванию истории Катастрофы (Шоа). Иерусалим: Яд Вашем, 2012. С. 51.

³⁵ Записки из Каунаского гетто... С. 69.

³⁶ Шпунгин С. Долгий путь к свободе...

встановити табірні порядки, різноманітні заборони та покарання. У Каунаському гетто станом на 1942 р. юденрат відкрив ремісничу школу, де викладали курси бляхарів, столярів, кравців, а з березня 1943 р. додалися ще курси шиття та городництва. Молодь після війни мріяла виїхати в Ерец-Ізраель³⁷, наполегливо вчила іврит. З цією ж метою були створені й ремісничі курси, які готували євреїв до роботи в кібуцах. Виконували значну освітню, виховну та просвітницьку роботу серед молоді. Для родин з дітьми теж був відкритий дитячий садочок.

Вільнюське гетто мало свій відділ праці, охорони здоров'я разом із санітарно-епідеміологічною службою, фінансовий, технічний, соціального забезпечення, продовольчий, житловий і культурний відділи, поліцію, суд, пошту, школи, шпиталь на 165 ліжок-місць, амбулаторію, аптеку, майстерні, 2 лазні та дезінфекційні камери, перукарні. Дезінфекційні камери мали пропускну спроможність до 14 тис. осіб на місяць. Там спочатку за 3 руб., а потім за 10 руб. можна було помитися та продезінфікувати свій одяг. Спершу у лазнях видавали мило, але з його подорожчанням і дефіцитом всі відвідувачі мусили приходити зі своїм. Була також влаштована механічна пральня для прання 100 кг білизни в день. До неї завжди стояли черги. Санітарно-епідеміологічна секція слідкувала за тим, щоб у гетто було чисто, вчасно вивозилися трупи, нечистоти, сміття³⁸.

Культурний відділ вільнюського юденрату відкрив у гетто 4 школи, де навчалися діти з 7-річного віку, 2 дитячих садочки для дітей віком від 3-х до 6-ти років, інтернат для дітей-сиріт. Сироти були зібрані у трудові загани. За роботу отримували їжу та кров. На обід їм видавали супчик, хліб, молоко. В гетто працювала музична школа, де навчалася 100 учнів, а викладало 11 вчителів. Функціонувала бібліотека з читальним залом, але без книжок більшовицького змісту. У гетто працював театр, де відбувалися концерти та спектаклі. Єврейські артисти мусили обслуговувати культурні потреби не лише своїх співгромадян, але й німецького керівництва. Музиканти повинні були грати твори композиторів Ференца Ліста, Франца Шуберта й ін. Білети заможними євреями завжди розкуповувалися. У гетто проводилися спортивні заходи. На спортивній площадці займалися гімнастичними вправами, спортивними іграми³⁹. У Каунаському гетто концерти та вечори для лікарів стали влаштовувати з грудня 1942 р.⁴⁰

Вільнюське гетто не відрізнялося зразковим характером, адже мало свій кримінальний елемент (вбивців, злодіїв, провокаторів, донощиків, таємних німецьких агентів, катів). За вбивство євреєм єврея передбачалася смертна кара через повішення. Донощиків і провокаторів вбивали.

Юденрати власноруч складали списки тих, хто мав вирушати на роботи, йти на розстріл або бути переведеним в інші місця ізоляції. Ці «розстрільні» та «депортаційні» списки передавали німецьким комендантам гетто, поліції безпеки і СД. Проте німців ніколи не хвилювала доля окремої людини. Вони надавали кількісну рознарядку на гетто, а вже єврейська адміністрація сама підбирала тих, хто мусив потрапити у ці списки. Першими у «розстрільні» списки попадали старці, слабкі, хворі, інваліди, безробітні, а також особи, які жили за рахунок соціальної допомоги. Можна було «відкупитися» від вивезення готівкою або цінними речами.

³⁷ Історичний термін та поняття в юдаїзмі як Земля Ізраїлю (Ізраїльська).

³⁸ Шур Г. Евреи в Вильно: хроника, 1941-1944 гг... С. 69-70, 73.

³⁹ Ibid. С. 73-75.

⁴⁰ Записки из Каунасского гетто... С. 92.

Однак ті, хто не мав що дати, мусив весь час переховуватися. Хоча євреї гетто зобов'язувалися повідомляти поліцію про тих, хто переховувався, у тому числі неєвреїв. За віддану службу німці не чіпали членів юденрату та їхні родини до останнього. Натомість тих, хто чинив прихований/неприхований опір у кращому випадку могли розпустити, в гіршому – арештувати, стратити і швидко знайти їм заміну.

Євреям заборонялося лікуватися у неєврейських лікарів, а єврейським медикам надавати допомогу неєврейському населенню. Єврейські лікарні функціонували за рахунок єврейської общини, тобто за гроші виділені юденратом. Офіційно закупівля медобладнання та ліків перебувала під заборонаю, тому медичні інструменти та лікувальні засоби доставлялися в гетто нелегально, контрабандою. Мешканець Ризького гетто Меїр Левенштейн з цього приводу згадував: «Лікарі, якщо есесівці визнали їх фізично міцними, повинні були зранку виходити разом з іншими на роботу: прибирати сміття, пилити та колоти дрова, вантажити тощо. Були серед лікарів і знаменитості, люди зі світовими іменами. ...З мінімальним набором самих необхідних інструментів і таємно доставлених запасів ліків, лікарі надавали допомогу, рятуючи життя людям, котрі страждали і були приречені на смерть. Відомих спеціалістів-медиків часто викликали в місто для надання термінової меддопомоги в особливо серйозних або небезпечних випадках, коли хворіли члени німецької верхівки або хтось з їхніх родин»⁴¹. Це при тому, що офіційно існувала заборона на лікування єврейськими лікарями «арійських» пацієнтів, але на східних окупованих територіях її явно мало хто дотримувався.

Євреї переважно лікувалися народними засобами, тобто трав'яними настоянками, адже не мали коштів на придбання дороговартісних ліків та оплату лікарів, які за свої послуги брали гонорари у вигляді продуктів харчування, дров, грошей, цінних речей. Єврейським жінкам заборонялося народжувати дітей. Немовлят разом з батьками розстрілювали. Тому новонароджених медперсонал і батьки часто переховували по підвалах лікарень або інших будівель.

У Даугавпільському гетто євреїв намагалися лікувати. Щоб вони не потрапили під розстріл у лікарняній документації навіть вказували фальшиві діагнози, наприклад, під час епідемії тифу замість черевного тифу – запалення легенів. У лікарні пацієнтів годували: видавали 125 г хліба на добу, двічі на день суп з гнилої капусти⁴². Хоча такий «висококалорійний раціон» харчування явно не сприяв цілковитому одужанню. Відчуття голоду постійно супроводжувало хворих, які мріяли швидше покинути палати та знайти «неголодну роботу», яка б дозволила більш-менш нормально харчуватися.

Єврейська поліція виконувала всі вказівки німецького поліцейського керівництва (поліції порядку, поліції безпеки і СД), голови юденрату, німецького коменданта. У Ризі єврейські поліцаї спочатку носили нарукавні блакитні пов'язки, а потім сині головні убори та зірку Давида; у Вільнюсі на лівій руці носили пов'язку блакитного кольору з білою зіркою, а надалі – литовські кашкети з металевою зіркою. У нижчих чинів на пов'язці стояв номер, для старших по рангу існували додаткові позначки. Спецформи не мали.

До обов'язків єврейської поліції входило забезпечення безпеки на території гетто, дотримання світломаскування, виконання кримінальних проваджень,

⁴¹ *Левенштейн М.* Воспоминания узника Рижского гетто...

⁴² *Шпунгин С.* Долгий путь к свободе...

арешт та ізоляція порушників у в'язниці гетто, допомога німцям в облавах і конфіскації єврейського майна, доставка євреїв на місця зборів, депортацій, а також супровід євреїв до місць страти або переселення, в тому числі у вагонах потяга. За добру службу єврейські поліцаї отримували привілеї, особливо під час ліквідаційних акцій – їх та їхні родини забирали на розстріл або переводили в концтабори останніми. За неналежне виконання службових обов'язків, зв'язки з радянськими партизанами або націоналістичним підпіллям поліцаїв розстрілювали і набирали нову команду. Хоча, зазвичай, про всі заплановані облави єврейська поліція знала завчасно, тому здебільшого змогла уникнути загибелі, рятуючись втечею. Щоночі есесівці та поліцаї-шутцмани грабували та били євреїв, знущалися над жінками.

У всіх гетто німці практикували публічні повішення або розстріли порушників порядку. На центральних площах встановлювалися шибениці, на яких вішали за: незняття чоловіками головного убору перед представниками «арійської» раси, непришиту на одяг зірку та появу без неї поза межами гетто, купівлю і пронос в гетто преси⁴³, хліба, зв'язки з підпільниками і партизанами, більш серйозні кримінальні правопорушення тощо.

Протягом окупації мешканців гетто постійно тасували, як колоду карт, відокремлюючи працездатних від непрацездатних. Якщо перші мали шанс на виживання, то другі такого шансу не мали та гинули у періодичних ліквідаційних акціях. Також гинули ті, хто опинявся у міських поліцейських тюрмах або в'язницях єврейської поліції. Якщо за хабарі не вдавалося арештованого викупити з ув'язнення, то він попадав під розстріл. У Литві «розстрільними центрами» стали Понари, каунаські форти; у Латвії – Бікернієки (Румбула), Погулянка (Межциемський ліс), Шкедські дюни. Зокрема ризьких євреїв залучали до риття ям у Бікернієкському лісі (нині ризький парк) під приводом будівництва укріпрайону для перешкодження наступу радянських військ. А насправді вони рили ями для своїх же співгромадян, які тисячами були там поховані, а потім трупи спалені.

Після кожної селекції євреїв розміщували у різних частинах гетто. Відповідно до реорганізації їх часто переселяли з одного району в інший. Спочатку спеціалісти з родинами, які мали робочі посвідчення, мешкали в одній частині гетто, решта – в іншій. Надалі спеціалістів намагалися тримати окремо від родин.

З часом робітників німецьких підприємств відокремили у спеціальні житлові блоки гетто, які огородили колючим дротом. Між блоками спілкуватися заборонялося. Люди покидали блоки групами лише у супроводі єврейської охорони. Було заборонено відправляти релігійні культи та вчитися. Однак дорослі таємно молилися, діти навчалися, а молодь влаштовувала музичні вечори.

У Вільнюському гетто в грудні 1942 р. найкраща квартира, де мешкали фабричні робітники, складалася з кухні та двох кімнат. У кухні жило 16 осіб. Стіни і стеля були покриті пліснявою. Підлога завжди була мокрою через поламаний водопровідний кран, який протікав. Стояла залізна піч. У двох кімнатах розміщувалося по 10 осіб, які спали на двох-трьохярусних дерев'яних нарах. Особисті речі були розвішені по стінах. Багато хто ночував на підлозі, адже не вистачало місця на нарах. У помешканні було душно. Пліч-о-пліч жили люди зовсім різні за характером, вихованням, освітою, моральними принципами. Тому часто

⁴³ Наприклад, у Каунаське гетто робітники проносили німецьку і литовську пресу, зокрема газети «I Laisve», «Deutsche Zeitung im Ostland».

виникали сварки, галас, бійки⁴⁴. У Даугавпілському гетто робітники майстерень, що розташовувалися в цитаделі, мешкали у «гуртожитку з двоярусними нарами. У головних воріт гетто стояли вартові, але це не заважало [євреям] виходити в місто під будь-яким приводом»⁴⁵.

Очищення всього гетто від непотрібного, зайвого «елементу» тривало весь період окупації. Зазвичай, акції відбувалися пізно ввечері або вночі, на єврейські вихідні, в ніч з п'ятниці на суботу (Шаббат) та єврейські свята, тобто коли всі родини перебували вдома. Хоча саме на єврейські свята (Йом Кіпур, Рош-га-Шана) їх змушували працювати.

У 1941-1942 рр., після перших акцій знищення, жінки з дітьми намагалися за будь-яку ціну перебратися з однієї частини гетто в іншу, купуючи статус дружин робітників. Під час війни робочі посвідчення мали різний колір: білий, жовтий, рожевий, червоний, але з німецьким штампом «J» або «Jude». У Литві документи давали можливість власнику і трьом членам родини (чоловік/дружина і двоє дітей до 16 років) шанс на виживання. Тому поширеними стали фіктивні шлюби з метою зберегти власне життя. Частина таких шлюбів з часом перетворювалися на звичайні родинні відносини.

У Вільнюсі члени «родин» отримували маленькі картки блакитного кольору з номерком. Вони давали право виходу з гетто під час чергової чистки і так рятували життя. Запис у «члени родини» коштував чималих коштів – 5-10 тис. руб. Проте навіть за такі великі гроші не всі чоловіки-спеціалісти, які мешкали в окремих робочих блоках гетто, погоджувалися на цю авантюру, адже боялися виявлення та покарання⁴⁶.

Більш заможні євреї мали можливість придбати робочі посвідчення на «чорному ринку», які коштували цілий статок. Наприклад, у Вільнюсі – від 15 до 80 тис. руб. Але, коли посвідчення стали реально рятувати від депортації, то навіть за такі астрономічні суми їх купити виявилось неможливо⁴⁷. Спеціалістам заборонялося брати із собою за межі гетто дітей старше 16 років і старих батьків. Саме цей контингент людей першим і потрапляв у ліквідаційні акції. Відтак ті, хто не отримував робочих посвідчень чи блакитних карток, мусили весь час переховуватися по «малинах» (сховищах), адже були приречені на смерть. У сховищах (підвалах, горищах, коморах, льохах, підземеллі, за фальшивими стінами) люди задихалися від тісноти і нестачі повітря, голодували, мусили терпіти спрагу та холод. Деякі матері були змушені душити своїх новонароджених дітей, щоб не виказали плачем. Проте виказати «малини» поліції могли не лише маленькі діти, які капризували від складних умов, а й дорослі, яких з різних причин не брали в гурт – через нестачу місця або особисту неприязнь. У Даугавпілсі «малини» влаштовували поза межами гетто-фортеці – у міських руїнах чи покинутих будівлях.

У випадку виявлення сховища людей розстрілювали на місці або арештовували та доправляли у поліцейські тюрми, а звідти вивозили, наприклад, литовських євреїв у Понари. До того ж допоки чоловіки-робітники перебували на своїх робочих місцях в цей час у гетто над їхніми родинами чинилося безчинство – утриманці потрапляли в облави та примусово вивозилися з гетто, або гинули на

⁴⁴ Шур Г. Евреи в Вильно: хроника, 1941-1944 гг... С. 115-117.

⁴⁵ Шпунгин С. Долгий путь к свободе...

⁴⁶ Шур Г. Евреи в Вильно: хроника, 1941-1944 гг... С. 56.

⁴⁷ Ibid. С. 54.

місці. Спроба втечі з гетто також каралася смертною карою. За вдалу втечу одного з членів родини карали всю родину або мешканців по житловому приміщенню – виводили у двір і розстрілювали на місці. Переважно цим займалася німецька поліція, адже єврейська поліція таких повноважень не мала і не мали право чинити свавілля чи самосуд без згоди німецького керівництва.

Багато чоловіків і жінок самі прагнули записатися у трудові загани, які працювали поза межами гетто, щоб отримати можливість виходу та проносу необхідних товарів. Щодня зранку з гетто на міські будівельні, дорожні роботи виходили робітничі групи у супроводі німецької охорони (есесівців або солдатів Вермахту). Єврейські робітники пересувалися пішими колонами і лише мостовими. Працездатні особи обслуговували потреби окупаційної влади, німецької армії. Чоловіки працювали на фабриках і заводах (зокрема, у Литві на хутряній фабриці, цегельному заводі), на будівництвах, у німецьких військових частинах та установах (комендатурах, шпиталях), на торфорозробках, залізниці, шосе, у майстернях, вантажниками на складах. Так, робітники литовської хутрянної фабрики «Кайліс» виготовляли тулуби для німецьких солдатів і шуби для офіцерів. На роботі єврейським працівникам видавали обід. Наприклад, каунаських євреїв щодня годували супом з четвертинкою хліба.

Єврейські жінки працювали на фабриках, у майстернях, на сільськогосподарських (польових) роботах. На відміну від чоловіків, жінок на польових роботах годували двічі на день, до того ж вони мали можливість взяти із собою в гетто по кілька кілограмів овочів (наприклад, капусту, буряк, картоплю, моркву). Частина молодих жінок працювала хатніми робітницями у приватних осіб: прибирали кімнати німецьких офіцерів, унтер-офіцерів, фельдфебелів, займалися пранням і ремонтом одягу, приготуванням їжі. Також працювали в німецьких установах (мили підлогу, розпалювали печі тощо). Це при тому, що в Рейху існувала заборона на використання праці єврейських жінок до 45-річного, дітородного віку. У Прибалтиці з 1 листопада 1942 р. за інтимні стосунки з німцями єврейських жінок арештовували та розстрілювали, натомість у Рейху їх вивозили до концтаборів.

Ставлення німецької окупаційної адміністрації до євреїв було жахливим. За спогадами свідків, голова цивільної адміністрації Каунаса бригаденфюрер СА Ганс Крамер вважав, що його євреї-робітники не можуть користуватися дверима та змушував їх лазити через вікно. Гауптштурмфюрер СС Фріц Йордан (референт німецького комісара з єврейських питань і комендант Каунаського гетто) вважав розмову з євреями злочином проти раси, а повітовий комісар Лентцен пригощав їх бульйоном з дохлої кішки⁴⁸.

Увечері такими ж пішими колонами робітники поверталися назад у гетто. На вході в кожне гетто із зовнішнього боку стояла місцева поліція охорони разом з німецькими вартовими, з внутрішнього – єврейська поліція. Всі вони перевіряли кожного робітника на вміст заборонених предметів (дров, зброї, продуктів харчування, дорогоцінностей, грошей, преси). За намагання щось незаконно пронести в гетто передбачалося покарання у вигляді побиття (10-25 ударів палицею або батоном) і конфіскації продукції. Так, мешканець Ризького гетто Меїр Левенштейн за спробу пронести дрова отримав 10 ударів батоном від есесівців у

⁴⁸ Записки из Каунаского гетто... С. 59.

кімнаті охорони. «Можна було вважати, що день завершився вдало, якщо при поверненні увечері додому пройшов охорону живим»⁴⁹, – згадував він.

Взимку 1942-43 рр. охоронці змушували євреїв роздягатися догола та стояти на холоді й морозі годинами. Обшуки могли продовжуватися до пізньої ночі. Траплялися й смертельні випадки біля воріт гетто або в будинку охорони, коли охоронці забивали євреїв на смерть. Все залежало від настрою садистів (переважно німецьких), або наявності наданого хабара місцевій поліції. Хоча найбільше лютувала єврейська поліція, яка мала чималий зиск у вигляді конфіскації необхідних речей. Через заборону проносити продукти харчування в гетто, бажаючих працювати поза межами гетто з кожним місяцем ставало все менше і менше, і до кінця 1942 р. їх майже не було. Тому почастішали облави на робочу силу, яку стали примусово вивозити у трудові табори.

Мешканець Каунаського гетто Віктор Лазерсон у щоденнику писав: «Вже з 16.00 годин починається повернення в гетто. Першими приходять деякі малочисельні спеціальні жіночі садові бригади. ...Це прихід рабів на нічліг. ...У всіх тоненькі мішечки, у деяких вже щось є: поліно дров, а це теплий вечір вдома, або мішечок з картоплею, який рятує від голоду утриманців, котрі часто переховуються у провулках за ворітьми, очікуючи повернення з міста своїх годувальників. Але ворота ще потрібно пройти. Потрібно підійти до охоронця, і горе тому, ким охоронець зацікавиться. Відсипати, забрати, побити – улюблене заняття цих нелюдів. І тоді – прощайвай сенс цілого дня. Часто ще на підході до воріт «розвідка» попереджає, що у воріт «горить вогонь». ...До опівночі люди все ще повертаються з багаточисленних бригад. А вранці все повториться знову»⁵⁰. Його сестра Тамара додала: «У воріт перевіряє єврейська поліція. Литовці все пропускають, лише євреї самі відбирають. Люди дуже невдоволені такою поведінкою»⁵¹.

Частина людей шукала роботу в межах гетто, де працювали ремісничі майстерні з ремонту та пошиття одягу, взуття тощо. Всі майстерні працювали на потреби як юденрату, так і окупаційної адміністрації, переважно виконуючи замовлення Вермахту. Так, у Вільнюському гетто працювали майстерні, які підпорядковувалися технічному відділу: меблеві (обслуговували німецькі замовлення), електротехнічні (ремонт техніки й обладнання), сантехнічні (ремонт водопроводу та каналізації), артілі (чоботарні, швейні, годинникові), столярні і технічні майстерні (виготовляли спецпечі). Робочий день тривав з 6.30-7.00 ранку до 16-17.00 год. вечора. У Даугавпільській цитаделі функціонували кравецькі майстерні. Євреї вивантажували, сортували та ремонтували військову амуніцію, що надходила зі Східного фронту. Поруч з ними працювали і вільнонаймані робітники-неєвреї.

У більшості міських гетто деякий час працювали базари, де за великі гроші (радянські рублі чи німецькі окупаційні марки) можна було купити все необхідне для виживання, у тому числі галантерею. Проте радянські гроші швидко знецінювалися і власники коштовностей, добротного одягу займалися обмінною торгівлею. Деяким євреям вдавалося назад повернути речі, залишені у неєврейських друзів чи сусідів до переселення в гетто. За зберігання речей ці

⁴⁹ Левенштейн М. Воспоминания узника Рижского гетто...

⁵⁰ Записки из Каунаского гетто... С. 42-43.

⁵¹ Ibid. С. 68.

добродії іноді брали готівку, але більшість відмовлялися їх повертати, оскільки були самі зацікавлені у продажу речей. Євреї також продавали чужі речі, знайдені у квартирах вже вивезених на розстріл сусідів.

Продовольче забезпечення усіх прибалтійських гетто через офіційні продовольчі лавки та крамниці було мінімальним. Працездатним євреям юденрати видавали продовольчі та промтоварні картки, які отоварювали у спеціально виділених магазинах. Хоча там часто видавали гнилий чи промерзлий товар. Так, у Вільнюському гетто отоварити картки можна було у 4-х напівпорожніх магазинах. Для малозабезпечених громадян працювало 5 кухонь, де щоденно готували 4 тис. обідів, але цього не вистачало. Відділ охорони здоров'я навіть відкрив «чайні», щоб люди могли купувати кип'яток⁵².

У Каунаському гетто у магазині «Парама» у вересні 1942 р. можна було на них взяти масло до 110 г на родину. На промислові картки видавали дрова, а в листопаді вперше за 1,5 роки євреям видали половину шматочка мила, трохи порошку «Фенікс», коробочку сірників. У січні 1943 р. продовжували видавати картоплю, дрова, хліб⁵³. До цього часу каунаський юденрат навіть роздав мешканцям гетто шматки землі, щоб люди мали можливість виживати завдяки городництву. Юденрат мав і власні городи. Проте це не заважало голодним людям ночами нишпорити по чужих городах і красти овочі.

Контрабанда була заборонена, обкладалася штрафами. За неї євреїв били, навіть вбивали. Проте, щоб вижити майже всі мешканці намагалися різними шляхами обійти заборону. Спілкування і торгівля з місцевим населенням перебували під забороною та велися нелегально. Вночі пакунки з їжею перекидалися через паркани гетто, до того ж продукти вносилися легально через ворота завдяки хабарам охороні. «Ночами через паркан йде торгівля. Вартові підкуповуються, тому вони "нічого не бачать"»⁵⁴, – писала Тамара Лазерсон-Ростовська. На початок грудня 1942 р. у Каунасі через контрабанду різниця в цінах між гетто та містом виявилася незначною. Купувати в місті стало не вигідно, оскільки на воротах все могли відібрати.

У цей же час (на початок грудня 1942 р.) у Вільнюському гетто, попри існування продовольчих лавок, ресторанів і кафе, більшість євреїв виживали, як могли. Ті, хто мав можливість роздобути біле борошно, цукор, тютюн, гільзи, почали випікати булочки, пироги, виготовляти цукерки, набивати папіроски на продаж. Все це продавалося жінками та дітьми з лотків у воріт гетто, а також в німецьких і литовських установах, куди євреїв-робітників приводили на роботу. Проте досить швидко комендант гетто вилучив усі запаси борошна і цукру, заборонивши нелегальну торгівлю, а потім і будь-яку торгівлю взагалі. За працю євреям платили замало – в день 12 руб., тоді як хліб коштував 50-60 руб. за кг., хоча значно дешевше, ніж у Каунаському гетто. До того ж потрібно було оплачувати квартиру, освітлення, опалення, що становило ще 200 руб. в день. Родині з 4-х осіб на день потрібно було заробляти не менше 350 руб., якщо жити надголодь⁵⁵.

До 8 грудня 1942 р. торгівля була заборонена, хоча продовжувала існувати. Були зачинені усі продуктові лавки, ресторани, кафе, базар. Товари і продукти

⁵² Шур Г. Євреї в Вільно: хроніка, 1941-1944 гг... С. 69-70.

⁵³ Записки из Каунаского гетто... С. 73, 86, 103.

⁵⁴ Ibid. С. 68.

⁵⁵ Шур Г. Євреї в Вільно: хроніка, 1941-1944 гг... С. 120-121.

конфісковані. Місця виробництва зачинені й опломбовані. Заборонялося виробництво горілки, яку нелегально можна було придбати в гетто, навіть неевреям⁵⁶.

В'язні Ризького гетто отримували половину норми харчування нееврейського населення – 100 г хліба на день, а також овочі (картоплю, капусту, моркву, буряк)⁵⁷. З цього приводу Ельмар Рівовш ще восени 1941 р. згадував: «Картопля і чай мають неприємне відчуття – через годину знову голодний. ...Наші єврейські порції такі, що можна жити, якщо не рухатися, не працювати, а лише спати. Тоді, мабуть, вони дадуть можливість не померти. Якщо ж працювати, то ці порції – посміховисько. Вони складаються з негодних продуктів. Овочі мерзлі або гнилі, іноді і те, й інше, м'ясо – жили та кістки, єдине – хліб як хліб»⁵⁸.

Відтак не дивно, що мешканці гетто відчували постійний голод і нестачу продуктів харчування. Литовський лікар з Каунасу Олена Буйвідайте-Куторгене ще на початку 1942 р. записала, що становище євреїв погіршилося, в них віднімали продукти, не дозволяли купувати теплий одяг, не було дров, у гетто тривала жахлива тіснота. Найшвидше гинули найбільш вразливі верстви населення. Литовські поліцаї, які охороняли гетто по 12 годин у лютий мороз, зривали на євреях злобу, грубо обшукували, били на кожному кроці. Подорожчання продуктів приписували євреям, які скуповували їх за будь-яку ціну⁵⁹.

У Каунаському гетто родина Тамари Лазерсон-Ростовської харчувалася супом з кропиви або пиріжками з картопляного лушпиння. Іноді на продуктову карточку видавали конину⁶⁰. На середину вересня 1942 р. ситуація виглядала не ліпше: «Вдома нічого немає: ані борошна, ані картоплі, – писала вона. – Основна наша їжа зараз – морква і помідори з нашого городу. На базарі гетто продаються найкращі яблука, сливи та груші, але, на жаль, все це не для нас. ...Продаємо останні речі, купуємо продукти і так харчуємося»⁶¹. На початок грудня 1942 р. у Каунаському гетто хліб коштував 130 руб., молоко – 120 руб., борошно – 70-85 руб., горох – 65 руб., жито – 60 руб., морква – 45 руб., картопля – 30 руб.⁶² Тобто ціни вказують на те, що найдорожче коштували хліб і молоко, найдешевше – картопля. У 1943-1944 рр. ситуація особливо не поліпшилася. Після війни жінка згадувала: «Харчувалися гнилими овочами. Постійне відчуття голоду заглушало все решту. Щоб якось збільшити скудний пайок, я виходила ...на роботу в місто. Там у місцевих жителів завжди можна було виміняти якусь річ на продукти харчування»⁶³.

Визнані непрацездатними (жінки з малими дітьми, інваліди, тяжкохворі, старі) нічого з карток не отримували та виживали за рахунок своїх працездатних рідних або завдяки обмінній торгівлі. Вимінювали власний одяг, крам (який прихопили з дому до переселення в гетто) на продукти харчування. Жінки, діти, підлітки займалися кулінарією та нелегальною торгівлею. Так, Тамара Лазерсон-Ростовська, будучи підлітком, влітку 1942 р. вимінювала хустинки, спортивні

⁵⁶ Ibid. С. 121.

⁵⁷ Гехтман Е. Рига. Черная книга / под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга. Иерусалим: Яд Вашем, 2002. С. 273.

⁵⁸ Ривовш Э. Рижское гетто (Личные воспоминания)...

⁵⁹ Полак-Розенберг М. Тропою памяти... С. 48.

⁶⁰ Записки из Каунаского гетто... С. 18.

⁶¹ Ibid. С. 65, 67.

⁶² Ibid. С. 91.

⁶³ Ibid. С. 236.

кофтинки, панчохи на картоплю, борошно, крупи, сало, хліб, яйця, масло, м'ясо, молоко⁶⁴. Ті, хто не мав нічого для обміну, був приречений на швидке згасання, мусив просити милостиню, особливо діти. Одні жебраки ходили по квартирах і просили харчі, інші – рилися у смітниках.

Протягом окупації на всіх євреїв гетто були накладені непосильні контрибуції, на виконання яких відводилося одна або кілька діб. Усі мусили через юденрати здати золото, срібло, дорогоцінності, килими, хутро. До кінця 1941 р. додалися вимоги здачі теплого одягу. Так, у серпні 1941 р., ще до переселення в гетто, віленські євреї мусили протягом доби сплатити 5 млн. руб. Юденрат зібрав близько 2 млн., а також золоті та срібні вироби, хутро, шкіряний одяг⁶⁵. До 7 липня 1943 р. євреї Вільнюського гетто повинні були знову здати всі золоті речі та дорогоцінності, готівку, залишити собі лише 30 RM (рейхсмарок) зарплатні⁶⁶.

Після збору контрибуцій відбувалися обшуки. За приховування речей передбачалося покарання у вигляді конфіскацій, штрафу, ув'язнення, смертної кари. Крім того, всі євреї-робітники мусили щомісяця сплачувати подушний податок до скарбниці єврейської общини, який залежав від віку та статті. Так, у Вільнюсі чоловіки 18-20 років і старші за 50-60 років мусили платити у фінансовий відділ юденрату 100 руб. (10 RM), віком 20-50 років – 150 руб. (15 RM). Жінки 18-20 років повинні були сплачувати 80 руб. (8 RM), а 20-40 років – 120 руб. (12 RM). Хто мав дітей до 16 років платили 15% від цих сум. За несплату податків людей позбавляли продуктових карток⁶⁷. Відтак мусили платити та жити надгольдь.

Значна частина мешканців прибалтійських гетто страждала від нервових розладів, втрачали розум, чинили самогубство (приймали ціаністий калій, перерізали вени, вішалися, викидалися з вікон тощо). Особливо багато душевнохворих з'явилося після масових чисток і розстрілів. Явище спостерігалось серед тих, хто не мав засобів для існування, рідні та друзів-неєвреїв, які б допомагали вижити. Душевнохворих ніхто не лікував, їх збирали в одному місці і вивозили на розстріл. Подібна практика існувала на всіх анексованих і окупованих територіях.

Після наказу Гімлера від 21 червня 1943 р. про ліквідацію гетто на території РКО і перетворення їх на робочі табори без права виходу за межі з 1 серпня, життя в міських гетто перетворилося на ще більший жах. Розпорядження рейхсфюрера СС означало передачу влади над євреями від цивільної адміністрації, якій підпорядковувалися гетто, в руки СС, що відповідала за концтабори.

Людей стали масово вивозити у трудові табори та концтабори Латвії та Естонії. Тому з осені 1943 р. почастишали втечі з таборів-гетто⁶⁸. Зменшення кількості населення призводило до зменшення території гетто. Рештки тих, хто ще залишався ущільнювали, а спустошені вулиці виводили за межі гетто, передаючи у власність міським управам або німецьким комендатурам.

У гетто були заборонені будь-які зібрання. Молодь намагалася тікати в ліси до радянських партизанів, переховуватися на «арійському» боці, у рятівників-неєвреїв. За втечу робітників, які працювали поза межами гетто, покарання несли

⁶⁴ Ibid. С. 98.

⁶⁵ Шур Г. Евреи в Вильно: хроника, 1941-1944 гг... С. 43-44.

⁶⁶ Ibid. С. 146.

⁶⁷ Ibid. С. 67.

⁶⁸ Назва застосовується автором статті з метою відокремлення гетто від гетто з табірним режимом, які стали розповсюдженими з осені 1943 р.

їхні бригадири з родинами, а також родини втікачів. Литовських євреїв заарештовували та розстрілювали, переважно у Понарах. У Вільнюському гетто відмінили одиночні перепустки. Покидати гетто можна було лише в групі не менше 5 осіб. Щоб запобігти втечам вводився щоденний звіт про наявність людей у квартирах. Усі мусили бути вдома до 20 год. вечора. О 21-й годині розпочиналася перевірка на наявність тих, хто був відсутній⁶⁹.

У серпні 1943 р. розпочалася поступова ліквідація великих гетто у Вільнюсі, Каунасі, Шауляї. Вільнюське гетто було зачищено наприкінці вересня 1943 р. Хоча вже на початку місяця з'явився плакат, в якому повідомлялося, що місто стало вільним від євреїв. Проте євреї ще залишалися в гетто, хоча на роботу ходили без жовтих лат, щоб не привертати увагу. В цей час у гетто перебували робітники з родинами, близько 10 тис. осіб⁷⁰.

У сховищах Вільнюського гетто переховувалося кілька сотень осіб. Після його ліквідації там відключили електрику та воду, і життя у «малинах» без їжі та води стало неможливим. Тому тих, хто переховувався, часто знаходили, переважно за доносами місцевих жителів, які нищили по гетто у пошуках залишеного єврейського майна. Німецькі та литовські поліцаї знущалися над євреями та відправляли у Понари. Тим не менш деякі євреї місяцями переховувалися, але все ж були виявлені та розстріляні буквально перед самим звільненням міста. Після ліквідації гетто єврейські помешкання були пограбовані поліцаями. Німецькі установи зайняли порожні будинки юденрату та шпиталю.

Після майже повної ліквідації Вільнюського гетто 23-25 вересня 1943 р., його було перетворено на табір-гетто, в якому ще залишалися євреї-робітники фабрики «Кайліс» (1 тис. осіб), військових автомастерень (1 тис. осіб), мастерень СД (70 осіб), військового шпиталю (50 осіб)⁷¹, тобто загалом трохи більше 2 тис. осіб. Усі жили в окремих блоках поза межами табору-гетто, їхні родини в межах останнього. Спілкування між євреями табору-гетто та робочими блоками чи іншими робочими таборами було заборонено. На той час ціни значно зросли. Картопля коштувала 60 руб. за кг, хліб – 100 руб., масло – 300 руб.⁷² Напередодні ліквідації табору-гетто ціни на основні продукти харчування зросли ще більше (наприклад, хліб за кг коштував 150-160 руб., картопля – 70-80 руб.). Але навіть за такі великі гроші їх купити було неможливо. Продуктові картки вже не видавалися⁷³.

Перебування дітей і підлітків у таборах-гетто тривало недовго. 27-28 березня 1944 р. у Вільнюсі, Каунасі та довколишніх трудових таборах були проведені «дитячі акції», у ході яких у IX Форті загинули діти до 16 років, частина арештованих були депортовані в Освенцим. Дітей на розстріл вивезли під виглядом «медогляду». Кілька сотень врятувалися завдяки переховуванню. Серед жертв терору значився 13-річний син Григорія Шура.

Остаточна зачистка Вільнюського табору-гетто відбулася 2-3 липня 1944 р., напередодні приходу радянських військ. Більшість людей загинули у Понарах, працездатних евакуювали в Штуттгоф, а звідти далі до концтаборів Німеччини. Серед жертв Голокосту значиться автор щоденникових записів Григорій Шур,

⁶⁹ Шур Г. Євреї в Вільнюсі: хроніка, 1941-1944 гг... С. 156, 158.

⁷⁰ Ibid. С. 174.

⁷¹ Ibid. С. 188.

⁷² Ibid. С. 174.

⁷³ Ibid. С. 182.

який загинув під час ліквідації концтабору Штуттгоф. Тоді частину в'язнів повантажили на баржі та вивезли у відкрите море, де потопили.

Гетто Каунаса та Шауляю наприкінці вересня 1943 р. були передані під владу СС, де жінок не відділяли від чоловіків і родини не розлучали. На початку листопада 1943 р. Тамара Лазерсон-Ростовська у щоденнику записала: «Сьогодні була реєстрація усіх мешканців табору. Видаються нові продуктові картки. Більшість людей переховується, не хочуть реєструватися»⁷⁴. Ймовірно задля того, щоб не потрапити у списки на вивезення до трудових таборів.

Наприкінці березня 1944 р. під час зачистки Каунаського табору-гетто, сховища, де переховувалися матері з дітьми німцям видала єврейська поліція. Після цього євреїв, які ще залишалися у таборі-гетто, стали щодня перераховувати і втечі виявилися майже неможливими. Тим не менш Тамарі 7 квітня 1944 р. вдалося втекти та переховуватися у литовській родині⁷⁵.

Остаточна ліквідація Каунаського табору-гетто розпочалася 8 липня 1944 р. і тривала протягом п'яти днів. Єврейських робітників вивозили у Східну Пруссію, одних переправляли по р. Німан, інших – потягами. Гетто, як і Варшавське, було зруйноване та спалене. Решта людей втекли чи загинули, як батьки Віктора та Тамари Лазерсон, які загинули. Зі Штуттгофа чоловіки були переведені у Дахау. Тих, хто врятувався, виявилось не так багато. Серед тих, хто вижив був Віктор Лазерсон. 9 липня 1944 р. під час ліквідації робочого табору «Шанці» і вивозу працездатної молоді до Рейху, Віктор сплигнув з потяга (виліз через вікно) і три тижні переховувався посеред жита. Потім повернувся в руїни табору-гетто і не впізнав його. Після ліквідації табору-гетто місцеві жителі шукали там приховані цінності. Подібна практика існувала не лише у литовських гетто, а була широко поширеною у польських гетто і таборах смерті. Загалом за литовськими даними, у Голокості загинуло від 165 до 210 тис. литовських євреїв або 95%⁷⁶. За статистикою Яд Вашем під час Шоа загинула значно менша кількість євреїв – 140-143 тис. осіб⁷⁷. Підрахунки ізраїльських співробітників Музею Катастрофи виглядають більш реалістичними, оскільки кількість жертв Голокосту не може перевищувати показники довоєнної кількості євреїв.

У Латвії під час поступової ліквідації гетто, так само, як і в Литві, були страчені діти до 16 років, оскільки вважалися непрацездатними, зайвим тягарем. Восени 1943 р. у Даугавпілсі та Лієпаї найбільш працездатних перевели у концтабір Кайзервальд. Під час зачистки Даугавпільського табору-гетто дехто вчинив самогубство, хтось втік, позбавляючись німецьких робочих посвідчень. Як наприклад, Семен Шпунгін, який врятувався втечею. У 1944 р., за кілька тижнів до звільнення Латвії, особи, які втратили працездатність у Кайзервальді, були вбиті, решту перевезли на територію Рейху – у концтабори Штуттгоф, а звідти – Бухенвальд і Дахау. За статистикою Яд Вашем з латвійських євреїв у Голокості загинуло 70-71,5 тис. осіб⁷⁸.

Висновки

Аналізуючи життя литовських і латиських євреїв у великих міських гетто,

⁷⁴ Записки из Каунаского гетто... С. 127.

⁷⁵ Ibid. С. 61, 141-143.

⁷⁶ Ченайтене Р. «Скандал поднял новую волну войн памяти»...

⁷⁷ How many Jews were murdered in each country?...

⁷⁸ Ibidem.

можна дійти наступних висновків: виживання євреїв напряду залежало від матеріального становища, побутових умов, наявності роботи, здоров'я, потрібних зв'язків серед членів юденрату, єврейської та місцевої поліції, медперсоналу лікарень, аптек, амбулаторій. Для переважної більшості євреїв життя у гетто не було усіяно яскравими барвами, а мало сірий, буденний вигляд (робота-дім-робота). Лише заможні євреї, які мали певні заощадження, порівняно з іншими, почувалися більш-менш впевнено, мали можливість «відкупитися» від примусових робіт, придбати робочі посвідчення та витратити час на задоволення (відвідувати кафе, ресторани, театри тощо).

Більшість євреїв голодували в гетто та просили милостиню, переважно малолітні діти. Найбільш складна ситуація спостерігалася у тих родинах, які не мали працездатних рідних і ледве виживали за рахунок власного господарства чи обмінної торгівлі. Найкраще почували себе євреї-робітники, які працювали поза межами гетто і мали можливість щось купити в місті або таємно виміняти у місцевого населення (продукти харчування, необхідні речі, дрова), а жінки взяти з польових робіт овочі. Ті, хто залишався у межах гетто, такої можливості практично не мали, якщо не враховувати допомогу друзів-неєвреїв. До того ж саме робітникам на роботі видавали обіди, а юденрат – продуктові та промтоварні картки. Непрацюючі жителі гетто цього не мали.

Значно гірше почували себе ті, хто мусив місяцями переховуватися у гетто, щоб не потрапити в облави та не бути вивезеними. Проте й таких знаходили, арештовували або вбивали на місці. Побутові умови у міських гетто не можна назвати розкішними, оскільки люди протягом окупації жили у тісноті, але за наявності світла, води (водопровідної, колодязної, річкової). Опалення залежало від стану будинку, але переважно мало пічний характер. На умови виживання також впливала посада, яку займали ті чи інші євреї. Найкраще влаштувалися члени юденрату та поліції, оскільки мали стабільну зарплатню, особливий статус, привілеї. Порівняно добре жилося й тим майстрам, лікарям, які були висококваліфікованими спеціалістами та виконували різні приватні замовлення, за які отримували не лише гроші, але й продукти харчування, дрова, інші необхідні речі. Однією з умов виживання у гетто стала наявність медичного обслуговування та можливість придбати ліки, а також непорушення встановлених правил. Порушників порядків жорстоко карали, навіть могли вбити (розстріляти, повісити). Найменший шанс вижити у гетто мали старі, немічні, хворі, інваліди, родини втікачів, матері з малими дітьми, оскільки були визнані непрацездатними та першими потрапляли у «розстрільні» списки і були приречені на винищення.

REFERENCES

- Barkahan, M.** (2008). *Extermination of the Jews in Latvia 1941-1945: series of lectures*. Riga: Society «Shamir» [in English].
- Barkahan, M. Aleksejeva, T. & Bogdanova, R. (Eds.)**. (2022). *Materialy po istorii evreev Latvii* [Materials on the History of the Jews in Latvia]. Riga: Society «Shamir» [in Russian].
- Bubnys, A.** (2003). The Massacre of Vilnius Jews and the Vilnius Ghetto (1941-1944). *Genocidas ir Rezistencija, 2* (14), 7-43 [in English].
- Bubnys, A.** (2004). The Kaunas Ghetto (1941-1944). *Genocidas ir Rezistencija, 2* (16), 8-40 [in English].
- Bubnys, A.** (2005). Jewish Police in the Kaunas and Vilnius Ghettos (1941-1944). *Genocidas ir Rezistencija, 1* (17), 66-85 [in English].
- Bubnys A.** (2005). *The Holocaust in Lithuania between 1941 and 1944*. Vilnius [in English].
- Bubnys, A.** (2021). *Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 metais*. Vilnius: Margi Raštai [in Lithuanian].
- Chepaitene, R.** (2017). «Skandal podnyal novuyu volnu voyн pamyati» (o knige Ruty Vanagayte «Nashi» i

- reaktsii litovskogo obshchestva*) [The Scandal Raised a New Wave of Memory Wars (on Ruta Vanagaite's book «Ours» and the reaction of the Lithuanian society)]. Retrieved from <https://bit.ly/3THTnET> [in Russian].
- Cohen, R. & Issroff, S.** (2002). *The Holocaust in Lithuania 1941-1945*. Gefen Publishing House [in English].
- Cohen, N.** (2003). The Last Days of the Vilna Ghetto – Pages from a Diary. *Yad Vashem Studies*, 31, 15-59 [in English].
- Dieckmann, Ch.** (2011). *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941-1944*, 2 Bände. Wallstein: Göttingen [in German].
- Ezergailis, A.** (1996). *The Holocaust in Latvia, 1941-1944: A Missing Center*. Riga: Historical Institute of Latvia [in English].
- Grossman, V. & Ehrenburg, I. (Eds.)**. (2002). *Chernaya kniga. O zlodeyskom povsemestnom ubiystve evreev nemetsko-fashistskimi zakhvatchikami vo vremenno-okkupirovannykh rayonakh Sovetskogo Soyuza i v lageryah unichtozheniya Polshi vo vremya voyny 1941-1945 gg.* [Black book. About the villainous widespread murder of Jews by Nazi invaders in the temporarily occupied regions of the Soviet Union and in the extermination camps of Poland during the war of 1941-1945]. Jerusalem: Yad Vashem [in Russian].
- Harshav, B.** (2002). Introduction: Herman's Kruk's Holocaust Writing. In **Kruk, H.** *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicle from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939-1944*. New Haven: Yale University Press, pp. XXI-LII [in English].
- Holtzman, H.** (2006). «Etot rebenok dolzhen zhit...»: *Zapiski Khelene Kholtsman 1941-1944* ["This child must live...": Notes of Helene Holtzman 1941-1944]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- Kassow, S.** (2014). Inside the Kovno Ghetto. In *The Clandestine History of the Kovno Jewish Ghetto Police*. Bloomington: Indiana University Press, pp. 1-62 [in English].
- Katz, Y.** (2009). *Pod grifom «Judenfrei»: Kholokost na territorii okupirovanoy natsistami Estonii (1941-1944)* [Under the heading «Judenfrei»: The Holocaust in the territory of Nazi-occupied Estonia (1941-1944)]. Tallinn: Jewish Community of Estonia [in Russian].
- Kaufmann, M.** (2012). *The Destruction of the Jews of Latvia*. Riga: Society «Shamir» [in English].
- Kruk, H.** (2002). *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939-1944*. New Haven: Yale University Press [in English].
- Lazerson-Rostovskaya, T. & Polyansky, P. (Comps.)**. (2011). *Zapiski iz Kaunasskogo getto (Katastrofa skvoz prizmu detskikh dnevnikov). Dnevnik. Ocherki. Stihi* [Notes from the Kaunas ghetto (Catastrophe through the prism of children's diaries). Diaries. Essays. Poems]. Moskva: Vremya [in Russian].
- Levenshtein, M.** (2012). *U kraya bezdny. Vospominaniya uznika Rizhskogo getto i fashistskikh kontslagerey* [At the edge of the abyss. Memoris of a prisoner of the Riga ghetto and fascist concentration camps]. Moskva: Gamma-Press [in Russian].
- Levenshtein, M.** (2012). *Vospominaniya uznika Rizhskogo getto i fashistskikh kontslagerey* [Memoris of a prisoner of the Riga ghetto and fascist concentration camps]. Retrieved from <https://nitsolim.org/R/OrgR/Articles/Memo/Levenshtein.html> [in Russian].
- Levin, D.** (2001). How the Jewish Police in the Kovno Ghetto Saw Itself. *Yad Vashem Studies*, 29, 183-240 [in English].
- Makarova, Ye. & Makarov, S.** (2014). *3000 sudeb. Deportatsiya evreev iz Terezinskogo getto v Rigu, 1942 god* [3000 Fates. The Deportation of Jews from the Terezin Ghetto to Riga, 1942]. Riga: Society «Shamir» [in Russian].
- Medalye, E.** (2012). *Pravo na zhizn* [The right to life]. Moskva-Riga: Polimed [in Russian].
- Meller, L.** (2022). *Dekabr. Dni traury evreyskoi obshchiny Liepai* [December. Days of mourning for the Jewish community of Liepaja]. Retrieved from <https://bit.ly/3TOBJj2> [in Russian].
- Michelson, F.** (2011). *Ya perezhila Rumbulu* [I survived Rumbula]. Moskva-Riga: Polimed [in Russian].
- Mishell, W.** (1988). *Kaddish for Kovno: Life and Death in a Lithuanian Ghetto, 1941-1945*. Chicago Review Press [in English].
- Nikzhenaitis, A.** (2017, December 1). Kazhdyi, kto khochet razrushat mif, dolzhen byt khorosho podgotovlen i imet khoroshuyu argumentatsiyu (o kulture pamyati i knige Ruty Vanagayte «Nashi») [Everyone who wants to destroy a myth must be well prepared and have good arguments (on the culture of memory and Ruta Vanagaite's book «Ours»)]. *Historians.in.ua*. Retrieved from www.bit.ly/2BH4YeD [in Russian].
- Polak-Rozenberg, M.** (2012). *Tropoyu pamyati: uchebnoye posobiye po prepodavaniyu istorii Katastrofy*

- (*Shoa*) [The Path of Memory: A Study Guide for Teaching the History of the Holocaust (Shoah)]. Jerusalem: Yad Vashem, 2012 [in Russian].
- Porat, D.** (1993). The Jewish Councils of the Main Ghettos of Lithuania: a Comparison. *Modern Judaism, 2* (13), 149-163 [in English].
- Porat, D.** (1999). The Vilna ghetto diaries. In **Shapiro, R.M. (Ed.)**. *Holocaust Chronicles: Individualizing the Holocaust through Diaries and Other Contemporaneous Personal Accounts*. Hoboken, NJ: Ktav Pub, pp. 157-169 [in English].
- Radchenko, Yu.** (2018). Nekompetentnaya publitsistika i diskussii o prichastnosti k Kholokostu v Litve (rassuzhdeniya o knige Ruty Vanagayte i Efraima Zuroffa «Svoi. Puteshestviye s vragom») [Incompetent journalism and discussions about involvement in the Holocaust in Lithuania (arguments about the book of Ruta Vanagaite and Efraim Zuroff «Own. Journey with the Enemy»)]. *Ab Imperio, 4*, 281-320. DOI: 10.1353/imp.2018.0100 [in Russian].
- Rivosh, E.** (2007). *Rizhskoe getto (Lichnye vospominaniya)* [Riga Ghetto (Personal Memoris)]. Retrieved from <https://bit.ly/47jqVwz> [in Russian].
- Shpungin, S.** (2003). *Dolgii put k svobode* [Long way to freedom]. Retrieved from <https://lechaim.ru/ARHIV/138/shulgin.htm> [in Russian].
- Shur, G.** (1993). *Znakomstvo polveka spustya. Iz zapisok Grigoriya Shura* [Dating half a century later. From the notes of Grigory Shur]. Israel: Moriya Publishing House [in Russian].
- Shur, G.** (2000). *Yevrei v Vilno: khronika, 1941-1944 gg.* [Jews in Vilna: chronicle, 1941-1944]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Smirin, G., Aleksejeva, O. & Rochko, J.** (2011). *Jews of Latvia in the World War II*. Riga: Society «Shamir» [in English].
- Tory, A.** (1991). *Surviving the Holocaust: the Kovno Ghetto Diary*. Harvard University Press [in English].
- Vanagayte, R. & Zuroff, E.** (2018). *Svoi. Puteshestvie s vragom* [Their. Journey with the Enemy]. Moskva: Corpus, AST [in Russian].
- Vessel, L.** (2021). *Kholokost v Daugavpils: 80 let nazad v gorode bylo sozdano getto* [Holocaust in Daugavpils: 80 years ago a ghetto was created in the city]. Retrieved from <https://bit.ly/3RjuaY2> [in Russian].
- Vikhnovich, V. (Comp.)**. (2006). *Dve sudby v Velikoi Otechestvennoi voine* [Two fates in the Great Patriotic War]. Sankt-Peterburg: Humanitarian Academy [in Russian].
- Zilberman, D.** (2012). *I ty eto videl* [And you saw it]. Moskva-Riga: Polimed [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 05.03.2023

Схвалено до друку / Accepted: 01.12.2023